

Kitâbiyat

Haim Gerber, *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*, The ISIS Press, İstanbul 2008.

Osmanlı ekonomisi ve hukuku alanında çalışmalar yürüten Haim Gerber, son yirmi yıldır yazdığı İbranice makalelerini bir giriş metniyle birlikte *Crossing Borders* adıyla bir araya getirdi. On altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadarki dönemi kapsayan eser, bu süre zarfında Osmanlı İmparatorluğu'nun üç önemli şehrinde (İstanbul, Bursa ve Edirne) yaşayan Yahudilerin sosyal ve ekonomik ilişkilerini konu edinmektedir. Gerber'in eser boyunca birçok kez dile getirdiği temel iddia, Osmanlı Yahudilerinin, Müslüman topluluklarla sıkı bağlara sahip olduğu ve aralarındaki etkileşimin izlerinin, günümüze intikal eden belgelerden takip edilebileceği yönündedir.

Giriş bölümünde, mevcut araştırmaların problemlerine dikkat çeken yazar, bu kitapta bir araya getirdiği makalelerinin anlamlı bir bütün olmasını sağlayan bazı teorik ilkelerin bulunduğunu belirtmektedir (s. 9-11): 1) Yahudi seçkinlerin yaşamına odaklanan önceki araştırmacıların aksine, geniş kitlelerin yaşamına daha fazla odaklanmak gerekir. 2) Yahudi tarihini yalnızca kendi kuralları içinde işleyen, kapalı bir dünya gibi görmek hatalıdır. 3) Osmanlı yöneticileri dini veya yerel topluluklarla uzlaşma gayesi gütmüştür; bu nedenle, yöneticilerle topluluklar arasında müzakere süreçlerinin var olduğu söylenebilir. Gerber'in bu çalışmayı yaparken kullandığı kaynakların ilki, ona göre sadece bir bilgi deposu olmayan, felsefi ve sosyolojik izler de taşıyan,

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerdir. Diğer bir kaynak ise, İslam hukukundaki fetvaya karşılık geldiği düşünülebilecek olan, Yahudi hukukçuların ürettiği *responsa* literatürüdür. Yazarın önceki araştırmalara yönelik bir eleştirisi de, bu literatürdeki İslam ve Osmanlı hukukuna ait terimlerin gözden kaçırılmasıdır (s. 12).

Gerber'in tamamlayıcı nitelikteki bir iddiası, Osmanlı Devleti'nde on altıncı yüzyıl sonunda yaşanmakta olan dönüşümün “gerileme” olarak değil, “uc/sınır” siyasetinden “şeriat-bürokrasisi” siyasetine geçiş olarak anlaşılması gerektiği yönündedir (s. 16): On yedinci yüzyılda Yahudi seçkin sayısının azalması olgusunun yanında, *ilmiiye* mensuplarının Osmanlı yönetiminde söz sahibi olmasıyla, Osmanlılar artık Yahudi topluluğu yönetmede *istimâlet* siyasetini, makam bahşetmeyi bırakmış, onlara “kitabâ göre” davranmaya başlamıştı. Ancak yazarın bahsettiği “şeriat”, bir aşırılık veya metinlerin dar yorumu değil, zimmi hukuku da dahil hukukun belli alanlarında şeriatın uygulanması, daha doğrusu yönetimde hukukun üstünlüğü demektir (s. 19-20).

“Yahudilerin Hukuki Statüsü” başlıklı birinci bölümde Gerber, Osmanlı toplumunda Yahudilere yönelik bazı sınırlayıcı düzenlemeleri ele alır. Bunların sosyal hayattaki en göze çarpan örneği, Yahudi hukukçuların da teşvik ettiği, Müslümanlardan farklı elbise giyme zorunluluğudur (s. 38-39). Yahudilere yönelik bir başka sınırlama da, Müslüman köle sahibi olmalarının yasaklanmasıdır. Uygulanan sıkı idari tedbirlerin yanında, bu türdeki köle satım sözleşmelerinin geçersizliğine dair *responsalarda* da hükümler bulunmaktadır (s. 40). Özellikle camilere yakın yerde oturmalarına müsaade edilmemesi hususuna değinen Gerber, bu konudaki hassasiyetin yüksek olduğu hissini veren örnekler gösterir (s. 42). Ancak ona göre bu sınırlamalar, bazı araştırmacıların bu yöndeki gayretlerinin aksine, dönemin Avrupa'sında görülen türden pogrom, sınır dışı etme vb. uygulamalarla benzerlik taşımamaktadır (s. 43-44); bilakis, yönetimdeki bürokratikleşme ve “şeriat”ın yükselmesi olgularının birer tezahürü olarak, zimmilere genellikle adil davranıldığı söylenebilir (s. 45). Millet sistemi problemine bu noktada değinen Gerber, on altıncı ve on sekizinci yüzyıla ait bazı belgelerden yola çıkarak, her ne kadar tam anlamıyla yerleşmiş bir sistem bulunmasa da, on dokuzuncu yüzyıldan önce de milletlerden bahsetmenin mümkün olduğunu ileri sürer. Ona göre, on dokuzuncu yüzyıldaki gelişmeler, bu sistemin *yalnızca* formalize edilmesidir (s. 49-50). Bu bağlamda, Yahudilerin vermekle yükümlü olduğu vergilerden bahseden yazar, özel olarak vergi toplama ve cizye pazarlığındaki rolü bakımından “kahya”nın konumunu da inceler (s. 58-64).

İkinci bölümde Bursa Yahudilerinin üretim ve ticaret hayatındaki yeri hakkında bilgi veren Gerber, öncelikle Yahudilerin nüfusunu ve hane özelliklerini belirlemeye çalışır. Müslümanların Yahudilere yönelik tutumunu tespit etmek için Bursa mahkeme kayıtlarına müracaat eder: Ona göre, gerek ekonomik gerekse ekonomi dışı hususlarda, Yahudilerin mahkeme önünde herhangi bir biçimde ayrımcılığa uğradığı söylenemez (s. 70). Gerber, Yahudilerin bireysel olarak neredeyse tüm ekonomik ilişki türlerinde yer aldığını belirtir (s. 72). Birçok sektördeki durumu özetlemeyi hedefleyen yazar, önceliği vergi toplama işine verir; Yahudi finansör ve girişimcilerin on yedinci yüzyılın ortalarına kadar ticarete ilişkin vergileri toplamada oldukça etkin olduklarını (s. 72), ancak yerlerini giderek *askeriyye* mensubu Müslümanlara devrettiklerini söyler (s. 75). Yahudilerin kuyumculukta ve finans işlerinde, tekstil ürünlerinin üretimi ve ticaretinde (özellikle yerel ipek ticaretinde), şarap üretimi ve ticaretinde yer aldıklarını tespit eden Gerber bu bölümü, Yahudilerin ticaret hayatındaki yerine dair Bursa mahkeme kayıtlarından bazı alıntılarla sonlandırır.

On altıncı ve on yedinci yüzyıl Edirne’indeki Yahudilere tahsis edilen üçüncü bölüm, Ömer Lutfi Barkan’ın yayınladığı, Edirne askeri kassamına ait tereke defterlerini esas almaktadır. Gerber, Bursa’da olduğu gibi Edirne’de de Yahudilerin kredi ilişkilerinde sıklıkla yer aldığını belirtir. Ancak not edilmiştir ki, Yahudiler daha ziyade borç alan taraftır (s. 96-99). Yazar tereke defterlerinden alıntılar yaparken, Yahudilerin Müslüman borç verenlerle böylesine sıkı ilişki kurmalarını pragmatizme, karşılıklı bağımlılığa ve insanlara duyulan güvenin yüksek seviyede olmasına dayandırır (s. 99). Belgelerde borç alan taraf olarak bazen “cemaat”in zikredilmesi, Gerber’e göre, aksine yönelik tüm varsayımlara ve İslam hukukunun dar yorumlarına (Gerber burada Joseph Schacht’a atıf yapar) rağmen, İslam ve Osmanlı hukukunda bireylerin yanında grupların da hukuki varlığının kabul edildiğini gösterir (s. 100). Cemaat tabirinin yalnızca Yahudiler için kullanıldığını ve nüfuslarının bu isimle tutulduğunu vurgulayan yazar, Edirne örneğinde, Yahudi topluluğunun Müslümanlarla güçlü olan bağlarının kanıtlandığını düşünür. Ona göre Edirne örneği, Yahudi topluluğunun yapısının, Yahudilerle Osmanlı Devleti arasındaki müzakere süreçleriyle yakından ilgili olduğunu gösterir; bu süreç yalnızca hukukun tebeaya uygulanması basitliğinde değildir (s. 103-104).

Dördüncü bölüm, İstanbul’daki Yahudilerin yer aldığı ekonomik ilişkilerin on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadarki seyrine dair örnekler sunmaktadır. Gerber, 1) toplumsal hayat içinde, 2) mahkeme önünde, 3) lonca organizasyonunda, 4) sözleşmesel ilişkilerde ve finans işlerinde Yahudilerin

varlığını arar. İstanbul'da belirli mahallelerde yaşayan Yahudilerin, yazarın ilk bölümde ele aldığı sınırlamalarla karşılaştıkları vakidir. Ancak mahkeme önündeki Yahudilerin durumu hakkında Gerber, mahkemenin genel yaklaşımının dostça olduğunu, hakimnin kendini hukuk metniyle kapatmış olmadığını belirtir (s. 108). Ona göre, bazı loncaların tamamen Yahudilere ait olması, onların toplumun genelinden ayrılmış olduğunu kanıtlamaz, zira bu loncalar diğer loncalarla benzer işlevlere ve onlarla önemli bağlantılara sahipti (s. 113). Yahudi iş adamları, kredi piyasasında Müslüman iş adamları ve vakıflar bulduğundan, daha ziyade uluslararası para transferiyle meşgul olmuşlardı (s. 122).

Beşinci ve altıncı bölümlerde Gerber, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Yahudilerin kredi verme ve iltizam işlerindeki rolünü konu edinir. Tarımsal ürünlerden alınan vergilerin iltizam usulüyle toplanması işinde Yahudilerin nadiren yer aldığını belirten yazar, hangi mallardan alınan vergilerde Yahudilerin sürece dahil olduğunu gösterir (s. 133-134). Ona göre, Yahudilerin bu iş vasıtasıyla içinde buldukları toplumda önemli işlevler üstlenmiş oldukları görülür. Profesyonel olarak kredi verme işlerinde de Yahudiler faaliyette bulunuyorlardı. Fakat Gerber'e göre, diğer ülkelerdekinin aksine, Osmanlı devletinde Yahudilerin en önemli faaliyeti bu olmamıştır (s. 143). Bunun sebebi, toplumun diğer unsurları arasında kredi kaynaklarının (Müslüman iş adamları, vakıflar) gelişkin olmasıydı; bu kaynakların hukuken engellenmemesi, bu durumun devamını sağlamıştır (s. 157). Önceki araştırmacılar Kudüs örneği üzerinde çokça durduklarından, Gerber'den farklı düşünmektedirler. Yazarın cevabı ise tatmin edicidir: Hıristiyan mabetlerinin borç talep etmesi, Kudüs'teki Yahudi topluluğunun normal bir ekonomik düzene sahip olmaması gibi nedenlerle oradaki Yahudiler kredi işleriyle meşgul olmaktaydı; bu durumun imparatorluğun bütününe teşmil edilmesi ise doğru değildir (s. 144-145).

Yahudiler ve vakıf kurumunu yedinci bölümde inceleyen Gerber, Yahudi hukukundaki *hekdeş* ile İslam hukukundaki vakıf sistemlerini birlikte ele alır. Vakfın kurallarının daha sıkı ve ayrıntılı olması, ikisi arasındaki temel farktır. Bir diğer fark da, hukuken bir yasaklama bulunmasa da, alt soyun yararına *hekdeş* kurmaya vakıflardaki kadar rastlanmamasıdır (s. 161). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudilerin İslam hukuku kurallarına göre vakıf kurduğu durumlar *responsalara* yansımıştır. Gerber'e göre, önemli sayıda Yahudi hukukçu "devletin hukuku, (geçerli bir) hukuktur" ilkesiyle ve bazen de uygulamanın yaygınlığı nedeniyle, bu şekilde vakıf kurmanın geçerli olduğunu söylemişlerdir (s. 167). Aksini savunan *responsalar* mevcuttur (s. 168). Yazarın tespit ettiği geçerli vakıflar ise genellikle *evlâdî* vakıflardır (s. 172). Yazara göre, bu vakıfları kurmakla Yahudiler mülklerinin elden gitmesini engellemeyi ve

kız evlatların terekedeki durumlarını iyileştirmeyi amaçlamışlardır (s. 179). Yahudilerin Osmanlı hukukuna göre vakıf kurmaları, Gerber'e göre, onların Osmanlı toplumundan etkilendiklerinin bir göstergesidir (s. 180).

Son bölümde yazar, Osmanlı sınırları içindeki ve uluslararası ticaret ağındaki Yahudi tüccara yer verir. *Pax Ottomanica* kavramını kullanan Gerber, Osmanlıların açık kapı politikasını zikreder: Osmanlı sınırları içinde vergisini veren tüccar, herhangi bir şekilde engellenmeksizin veya maddi taleple karşılaşmaksızın imparatorluğun her yerinde ticaret yapabiliyordu. Yazar, bu bölümde özellikle on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Doğu Akdeniz ticaretiyle ilgilenen Yahudileri konu edinir. Ona göre, bu tüccarın ticari alışkanlıkları daha ziyade Ortaçağ ve Rönesans İtalya'sının kalıpları içinde yer almıştır (s. 187). Gerber, bunu delillendirmek amacıyla, özellikle *responsalar* da yer alan, devletlerarası ticaret yapan Yahudi tüccar arasındaki sözleşmesel ilişkileri ve bu ticarete ilişkin hukuki enstrümanları ele alır (ortaklıklar, temsilcilik, kambiyo, sigorta, poliçe) (s. 189-194). Son olarak paranın değişim değerini ele alan yazar, Yahudilere ait bu konudaki belgelerin çokluğunun, Yahudilerin Osmanlı kamusal hayatı hakkında derin ve ayrıntılı bilgi sahibi olduklarını gösterdiğini söyler (s. 198).

Yahudilerin, kendilerini toplumun diğer unsurlarından soyutladıklarını ve onların yalnızca kendi kurallarına göre yaşadıklarını ileri süren tarih-yazımına yönelik Gerber'in eleştirisi, Osmanlı tebeası örneğinde oldukça yeterli ve temsil edici nitelikte kanıtlarla desteklenmiştir. Ancak yazarın yorumlarında yer yer kullanılan aşırı ifadeler, eleştirdiği tarihyazımını tersinden doğrulayabilecek nitelikte görünebilir: Osmanlı topraklarına göç ettikten sonra Yahudilerin Avrupa'yla olan bağlarını gevşetmeleri neticesinde Türkleştiklerinin (*Turkicize*) dile getirilmesi (s. 75), Osmanlı Yahudilerinin genel olarak İslam kültürü yerine Türklerin ayak izlerini takip ettiklerine dair (s. 174) iddiayla birlikte düşünüldüğünde, yazarın hiç niyet etmediği sonuçlara sevk edebilir. Dahası, bu sonuçlar Yahudilerin Osmanlı toplumuna katılmalarını ifade eden yazara ait terimlerin de (asimile olma, absorbe edilme), artık masum biçimde yorumlanmasını engelleyecektir. Yazar, Avrupa'daki tecritlerin yahut asimilasyonların incelenen dönemde yaşanmadığını daha derinlikli ve incelikli kavramlarla ifade edebilirdi.

Osmanlı topraklarındaki Yahudilerin sosyal ve hukuki konumunun dönemin Avrupa'sıyla kıyaslanması (s. 44-45, 105, 116), mukayeseli çalışmaların önemini göstermektedir. Yazarın eleştirdiği, Avrupa tarihine ait tecrübeler üzerine bina edilen yaklaşımlarda yer alan, Avrupa'daki olguların Avrupa dışı

coğrafyalarda da benzer biçimde gerçekleştiğini gösterme gayreti dikkat çekicidir. Gerber'in çalışması, Yahudilere yönelik kısıtlamaları ve olumsuz vakaları kaydetmekle beraber, genel resmin hiç de olumsuz nitelikte olmadığına ve Avrupa Yahudilerinin konumuyla benzeşmediğine dair deliller sunmaktadır.

Yazarın bu genel resmi vermek amacıyla İslam ve Osmanlı hukuku hakkında yaptığı bazı yorumlar ise oldukça tartışma götürür niteliktedir. Gerber Osmanlı hukuk uygulamasının "liberal"liğini (s. 154), İslam hukukunun ihlali olarak nitelendirdiği olgulara dayandırmaktadır (*icâreteyn ve mukâta'a* vakıflar). Ancak yazar, tarihsel uygulamaları göstermek dışında, bu uygulamaların ne anlamda ve ne şekilde birer ihlal olduğunu tartışmamaktadır. İslam hukuk teorisinin dar bir çerçeve taşıdığı, teoride Yahudilerle Müslümanlar arasındaki ayrımın oldukça keskin olduğu (s. 8), ancak Osmanlı uygulamasında metinlerin yorumunda lafzi yorum yapılmadığı (s. 110), ayrımın teorideki bir norm ve ideal olduğu ancak entegrasyonun gerçeğin sesi olduğu (s. 124) iddiaları, yazar hakkında şu izlenimi vermektedir: Gerber, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudilerin, dönemin Avrupa'sındakilerin aksine, toplumun kıyısında ve ancak belirli ekonomik işlemlere sahip bir toplum olmayıp üretim ve ticaret hayatında aktif olarak yer almalarının, İslam hukukuna veya genel olarak hukuka *rağmen* gerçekleşen bir durum olduğunu savunmaktadır. Yazarın on yedinci yüzyılda belirginleştiğini iddia ettiği, Osmanlıların "uc/sınır" siyasetinden "şeriat-bürokrasisi" siyasetine geçmesi olgusunu (s. 16, 19, 45) bu iddialarla birlikte düşünmek ve birbiriyle bağdaştırmak zordur.

Yazar, makalelerini yeniden yayınlarken güncellediğini belirtmektedir. Dipnotlarda yakın tarihli kaynaklara yer yer rastlanmaktadır, ancak makalelerin orijinal yayınları hakkında kitapta herhangi bir künye bilgisi bulunmadığından, yeni kaynakların hangi yoğunlukta kullanıldığı konusunda nihai bir değerlendirme yapılması mümkün olamamaktadır.

On altıncı yüzyıldan başlayarak on sekizinci yüzyıla kadar olan dönemde İstanbul, Bursa ve Edirne'de yaşayan Yahudilerin sosyal ve ekonomik ilişkilerini konu alan Gerber, Yahudilerin yalnızca kendi sosyal kalıplarının ve hukuki kurallarının çerçevesi içinde yaşadığı ve çevredeki topluluklarla etkileşime girmediği iddialarına itiraz etmektedir. Ona göre, Yahudilerin toplumsal konumu dönemin Avrupa'sından farklı ve görece olumludur; onlar Osmanlı toplumunu oluşturan unsurlarla kültürel etkileşimler yaşamışlardır. Bu olgunun izi gerek arşiv belgelerinden gerekse Yahudilere ait belgelerden, özellikle *responsa* literatüründen takip edilebilir.

Osman Safa Bursalı
M.Ü. Hukuk Fakültesi